

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 811.161.2'373.45:340

DOI 10.36919/3041-1149(Print).9.2025.11-16

О. В. Мовчан,
ст. викладач кафедри
іноземної філології та перекладу,
ПВНЗ «Європейський університет»
email: olena.movchan@e-u.edu.ua
ORCID 0009-0008-4274-9817

ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено українську юридичну термінологію як специфічний пласт національної мови, що формується в тісному зв'язку з історією права, державності та наукової думки. Простежено витoki правничої лексики від доби звичаєвого права й пам'яток Київської Русі до сучасних кодифікаційних практик. Особливу увагу приділено розвитку термінографії після здобуття незалежності України, коли актуалізувалася проблема унормування, систематизації та очищення термінів від русизмів. Проаналізовано основні механізми термінотворення: термінологізацію, словотворчі ресурси української мови, запозичення, калькування. Висвітлено сучасні тенденції, зокрема вплив глобалізації, інтеграції до європейського правового простору та цифровізації, що зумовлюють появу нових понять («кібербезпека», «діджиталізація права», «блокчейн»). Визначено ключові проблеми, а саме: багатозначність термінів, небезпеку надмірних запозичень, потребу в гармонізації з міжнародними стандартами. Зроблено висновок, що юридична термінологія України водночас зберігає історичну спадкоємність і активно адаптується до сучасних умов, а її розвиток сприяє зміцненню правової культури та національної ідентичності.

Ключові слова: термінотворення, юридична термінологія, дерусифікація, термінографія, стандартизація.

Постановка проблеми та її актуальність. Актуальність теми зумовлена як історичними, так і сучасними чинниками. Після відновлення незалежності України особливої ваги набула проблема унормування правничої термінології, її систематизації та очищення від русизмів і кальок, що активно проникали у фахову мову впродовж радянського періоду, де українська юридична мова перебувала під потужним впливом російської. Це спричинило численні випадки термінологічної неузгодженості, дублетності й варіативності у вживанні правничих понять, що ускладнювало як правотворчу, так і правозастосовну практику. У сучасних умовах актуальність проблеми зростає у зв'язку з модернізацією національного законодавства відповідно до європейських стандартів, а також у межах ширшого процесу деколонізації та дерусифікації українського наукового й правничого дискурсу. Йдеться не лише про потребу в створенні цілісної та внутрішньо узгодженої терміносистеми, але й про формування мовної основи для якісного правового регулювання, яке забезпечує прозорість і зрозумілість норм права для громадян. Отже, проблема юридичної термінології постає не лише як питання історичного й мовного розвитку, а й як чинник державотворення, правової культури та національної ідентичності.

Метою статті є всебічний аналіз історії становлення української юридичної термінології, визначення її сучасних норм, а також вивчення практики вживання правничих термінів у науковому, законодавчому та практичному правозастосовному контексті. Дослідження передбачає ідентифікацію ключових проблем і тенденцій розвитку терміносистеми права, охоплюючи багатозначність термінів, дублетність, вплив запозичень і кальок, а також потребу в гармонізації з

міжнародними стандартами. Крім того, стаття спрямована на з'ясування історичних передумов формування української юридичної мови, ролі різних етапів державотворення в її розвитку та впливу соціокультурних і політико-правових чинників. Дослідження має на меті не лише описати еволюцію терміносистеми, а й окреслити перспективи її подальшого розвитку, включно зі стандартизацією, дерусифікацією, адаптацією до цифровізації та інтеграцією в європейський правовий простір.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання юридичної мови та терміносистеми активно досліджуються в межах юридичної лінгвістики (історія юридичної мови, термінознавство, лексикографія, текстологія, стилістика, судова лінгвістика). У працях Н. В. Артикуци, С. П. Головатого, Ю. Є. Зайцева, Т. П. Кравченко, О. М. Ляшук, В. М. Протасова, П. М. Рабіновича, О. А. Сербенської, В. М. Тертишника, І. Б. Усенка, А. А. Ушакова та інших розглянуто походження й розвиток юридичної мови, особливості відображення правових понять у терміносистемі, гармонізацію національних правових систем із міжнародними стандартами, а також практичні аспекти укладання словників і аналізу юридичних текстів [8, с. 99]. Водночас ряд проблем залишається невирішеним. Зокрема, досі спостерігається термінологічна неузгодженість, дублетність і варіативність правничих понять; відсутня цілісна й уніфікована терміносистема, яка б одночасно відповідала вимогам національного законодавства та європейським стандартам. Актуальним також є завдання очищення правничої лексики від русизмів і кальок у межах процесів дерусифікації та деколонізації українського правничого дискурсу. Саме ці аспекти визначають проблемне поле цього дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юридична термінологія є невід'ємним складником української літературної мови, оскільки відображає специфіку правової системи та забезпечує точність і однозначність фахового спілкування. Вона виконує не лише комунікативну, а й пізнавальну та нормативну функції, адже кожен термін закріплює певне правове поняття, яке має бути однаково зрозумілим для законодавця, правника та пересічного громадянина.

Юридична термінологія – це історично сформована сукупність термінів, яка виражає систему правових понять і призначена забезпечувати специфічні потреби в спілкуванні у сфері законодавства, юридичної науки і практики. Ця сукупність є спеціальним об'єктом вивчення як у юриспруденції, так і мовознавстві (насамперед у термінознавстві, що досліджує теоретичні основи вчення про термін і термінологічну систему права, та лексикографії, яка охоплює теорію та практику укладання словників).

Розвиток української юридичної термінології тісно пов'язаний з витоками та історією національного права, української державності й законодавства, а також з історією української мови й науки. Становлення та формування термінології українського права відбувалось у надзвичайно складних і несприятливих історико-політичних умовах. Проте навіть в умовах бездержавності «її живили соки генеалогічного коріння» і вона, розвиваючись, змінюючись, зазнаючи значного впливу з боку інших мов, не лише зберегла питоме ядро термінологічної лексики, а й розширила його на власній етнічномовній основі за рахунок мобілізації внутрішніх словотворчих ресурсів, а також збагатила його іншомовними правовими термінами й терміноелементами, зокрема інтернаціональними, що сприяло інтеграції української та європейської правової науки й культури [3, с. 120; 1, с. 13].

Українська юридична термінологія є одним із давніших пластів термінологічної лексики української мови, що своїми коренями сягає глибокої дописемної старовини – доби звичаєвого права. Найдавніші зразки актової мови та юридичної термінології дохристиянської Русі X ст. містяться в «Правді Руській», Договорах руських із греками 907, 911 і 944 рр., а також у документах князівського законодавства. Зважаючи на цей історичний фундамент, українська юридична термінологія має багатовікову традицію, пов'язану з пам'ятками права Київської Русі, Литовськими статутами, кодифікаційними практиками доби Гетьманщини та правничою думкою XIX–XX ст.

Ситуація українського термінознавства відчутно змінилася із проголошенням незалежності України. З початку 90-х років XX ст. спостерігаємо небувале піднесення термінографічної праці, що спричинено введенням Закону України «Про мови в Україні», діяльністю Товариства

української мови «Просвіта» та ін. [3, ст. 47]. У цей період відбувається активна робота над створенням і виданням спеціалізованих словників, розробкою національних стандартів, формуванням єдиних принципів термінотворення. Підвищується увага до перекладацької діяльності, адже інтеграція України в світовий правовий і науковий простір зумовлює потребу в гармонізації термінології з міжнародними стандартами.

Колективною працею провідних юристів – учених і практиків – 1996 року було видано «Юридичний словник-довідник», у якому подано та прокоментовано основні юридичні поняття, що охоплюють державний устрій, правову систему України, права й обов'язки громадян, а також правовий статус підприємств, установ і організацій. Базовою установою підготовки цього видання став Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Подальші спроби систематизації здійснено в «Словнику основних легалізованих термінів з інформаційного законодавства України» (1998), підготовленому Інститутом приватного права і підприємництва АПрН України, а також у ґрунтовному «Словнику термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України», який містить понад 4 000 термінів із майже 29 000 законодавчих актів і слугує універсальною довідковою базою для всіх галузей права. Важливим кроком стало також видання «Словника законодавчих термінів» (2000), що охоплює приблизно 10 000 офіційно закріплених понять.

Характерною рисою словникарства 1990-х років є значне різноманіття за способом опису значення терміна: перекладні, тлумачні, тлумачно-перекладні словники, довідники, енциклопедичні видання. На початку цього десятиліття на ринку домінувала російськомовна навчальна й довідкова література, тому гостра потреба у впровадженні української мови у сферу юриспруденції стимулювала створення переважно перекладних словників, серед яких найбільше російсько-українських.

Наприкінці XX ст. тенденція розширюється: до перекладної лексики активно входять англійська, а також німецька, французька, польська й латинська мови. З'являються багатомовні перекладні видання, серед яких особливо поширені тримовні. Показовим є словник І. О. Ольхового «Французько-українсько-російський словник термінів і скорочень протиповітряної оборони НАТО», виданий у Київському університеті імені Тараса Шевченка, що охоплює близько 900 термінів і 500 скорочень [3, ст. 51].

Сучасне українське термінознавство перебуває в стані активного розвитку: з одного боку, воно спирається на історичну традицію та надбання попередніх поколінь, а з іншого – орієнтується на нові виклики глобалізованого світу, прагнучи забезпечити точність, зрозумілість і єдність юридичної терміносистеми. Термінознавство характеризує диференційні властивості терміна, які загалом відрізняють його від загальноживаних слів: системність, точність, прагнення до однозначності, відносна незалежність від контексту, наявність дефініції, офіційність.

Юридичний термін є одиницею термінологічної системи права, через яку входить до загального термінологічного фонду національної мови. Належність до літературної частини словника зобов'язує його відповідати правилам і нормам певної мови [3, ст. 1]. Крім, власне, юридичних термінів – узагальнених позначень поняття права (арбітраж, неосудність, позов, правовідносини, законодавча влада), у правознавчих текстах широко застосовують номенклатуру – систему специфічних назв конкретних правових об'єктів: державних і міжнародних органів, установ та організацій, посад, документів, державних нагород (Апеляційна палата, Європейський суд з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Закон України «Про Національний банк України», заслужений юрист України).

Кожен правничий термін може розглядатися з погляду походження, семантики, граматичної будови та способу творення. За походженням вони поділяються на питомо українські (*держава, відповідач, суд, злочин, правосуддя*) і запозичені (*омбудсмен, бюджет, юриспруденція, евтаназія*). Особливу групу становлять інтернаціоналізми, поширені в більшості європейських мов (*адвокат, референдум, алібі, амністія*), а також кальки (*народовладдя, міжнародний*). Водночас чималий сегмент терміносистеми утворюють, власне, українські лексеми (*допит, позивач, свідок, очевидець*).

За семантикою правничі терміни бувають однозначними або багатозначними. Історично давні слова могли поєднувати кілька суміжних значень (наприклад, давньоруське *судъ* означало

і процес, і орган, і вирок). У межах терміносистеми простежуються родо-видові (*юрист – адвокат*), синонімічні (*правознавство – юриспруденція; правовий – юридичний*), антонімічні (*обвинувачення – захист; законно – незаконно*) відношення.

Структурно терміни можуть бути простими (*право, суддя, усиновлення*) або складеними (*права людини, цивільні правові відносини, право володіння майном*). Складні терміни часто набувають вигляду стійких багатокомпонентних словосполук (*матеріальна відповідальність членів кооперативу; правове регулювання ринку цінних паперів*).

Основні способи українського термінотворення охоплюють афіксацію (*правник, підсудність*), словоскладання (*судоустрій*), спеціалізацію загальновживаних слів (*тіньовий ринок, відмивання брудних грошей*), а також субстантивацію (*затриманий, підсудний, слідчий*). Ці механізми забезпечують лаконічність і системність термінології [6, ст. 120].

Крім зазначених механізмів термінотворення, важливе значення для поповнення юридичної термінологічної лексики мають специфічні процеси, які відображають як внутрішні, так і зовнішні впливи на розвиток правничої мови. До основних методів поповнення юридичної термінології належать такі:

1. Термінологізація, яка полягає у використанні в юридичному дискурсі загальновживаних слів і надання їм особливого правового значення. Початковим етапом термінологізації є наявність відповідного слова в загальновживаній мові, підсумковим – треба вважати момент засвоєння цього слова юридичною мовою. Це може бути закріплення слова в тексті нормативно-правового акта, використання його в правозастосовному акті або науковому юридичному дискурсі, зокрема йдеться про такі слова, як «річ», «майно» тощо.

2. Створення термінів представниками юридичної науки й практики. Саме такі терміни можна назвати «чистими» юридичними термінами, наприклад такі терміни, як «джерела права» (автор Тіт Лівій), «право оперативного управління майном» (автор А. В. Венедиктов).

3. Запозичення, що являє собою сприйняття та засвоєння національною термінологічною системою елементів, які використовуються в іноземній юридичній мові. Безумовно, це неunikний і безупинний процес, який має як позитивні, так і негативні для юридичної термінології наслідки. У разі вдалої адаптації запозичені терміни органічно входять до юридичної термінологічної системи (наприклад, «вексель», «сервітут», «контрагент» тощо). Проте трапляються випадки надмірного й недоречного вживання іншомовних термінів у законодавчих текстах (пролонгація – подовження, контракт – договір тощо) [7, ст. 31].

4. Калькування належить до основних способів перекладу юридичних термінів (31 % частотності використання), що пояснюється нестачею юридичних відповідників в українській мові, а також особливостями юридичної термінології, адже в ній є багато простих слів, які не є термінами. Калькування – це заміна частин лексичної одиниці словниковими відповідниками, переклад окремих частин з подальшим їхнім поєднанням. Під час перекладу юридичних термінів калькування може поєднувати елементи транскрипції чи транслітерації (часткове калькування) або бути повним дослівним перекладом (повне калькування). Калькування можна застосовувати тільки тоді, коли утворений відповідник не порушує норми вживання й сполучуваності слів в українській мові [5, ст. 133]. Калька в сучасному українському мовознавстві сприймається не тільки як «буквальний переклад кожної частини іншомовного слова». Як стверджує С. Я. Єрмоленко, калька (фр. *calque* – копія) – слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови, а калькування – творення нових слів і виразів через копіювання лексикосемантичних та синтаксичних моделей іншої мови [4, с. 73].

Потрібно розмежовувати юридичний термін як цілком офіційну, узаконену назву правового поняття й професіоналізм – напівофіційне слово, сферою вживання якого є зазвичай усне побутово-професійне мовлення правників (у суддів: підпадати під статтю, дослід, адмінматеріали). Не є термінами також індивідуально-авторські неологізми, образні вислови, розмовні слова, терміноїди («терміноподібні»), напівтерміни (ще не сформувались і не набули чіткого термінологічного визначення), які використовують правники в своїх наукових і публіцистичних творах, усному мовленні (правова матерія, правове поле, вакуум права, юридичне логарифмування, оборудка, рихтувати закон, токсиманізація, телефонний злочинець, «наркотичне» законодавство).

Юридична термінологія як мовнознакова система складається впродовж усієї історії державно-правового розвитку людства та віддзеркалює різноманітні способи осмислення, номінації, визначення, класифікації правових явищ і категорій, методи еволюції правового знання, національно-мовні традиції термінотворення. Особливості терміносистеми права обумовлені специфікою позначуваних правових явищ і понять, їхньою неповторною історією розвитку в системі національного права й національної мови [2, ст. 2–3].

Серед сучасних проблем – вплив глобалізації та цифровізації, що вводять нові терміни, як-от «кібербезпека», «діджиталізація права» чи «блокчейн у юриспруденції». Це вимагає гармонізації з міжнародними стандартами, але водночас ризикує ввести нові кальки чи запозичення, які можуть порушити питомість мови. Крім того, триває боротьба із русизмами (наприклад, заміна «договор» на «договір»), що потребує постійної дерусифікації.

Іншою проблемою є багатозначність деяких термінів, яка може призводити до неоднозначності в правозастосуванні, особливо в перехідний період модернізації законодавства. Для вирішення цих викликів рекомендується посилити роль державних інституцій у стандартизації, а також використовувати сучасні технології, як-от штучний інтелект для автоматизованого термінотворення та перевірки.

Висновки. Підсумовуючи, українська юридична термінологія еволюціонує від давніх коренів до сучасної стандартизованої системи, долаючи історичні виклики й адаптуючись до глобальних тенденцій. Вона є результатом багатовікового розвитку, тісно пов'язаного з історією права, державності та національної мови. Юридична термінологія сформувалась в умовах впливу інших мов, але зберегла своє самобутнє ядро й виробила власні традиції термінотворення. Сучасний етап характеризується активною роботою над унормуванням і систематизацією термінів, очищенням від русизмів, адаптацією до міжнародних стандартів, а також використанням новітніх технологій у лексикографії та правничій практиці. Основними викликами залишаються боротьба з багатозначністю та надмірними запозиченнями, гармонізація з європейським правовим простором і водночас збереження питомих рис української мови. Перспективи розвитку полягають у подальшій цифровізації термінографії, створенні багатомовних електронних ресурсів, стандартизації новітніх понять і забезпеченні доступності терміносистеми для широкого кола користувачів – від правників до пересічних громадян. Юридична термінологія має залишатися не лише засобом професійної комунікації, а й складником культурної ідентичності та правової свідомості українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артикуца Н. Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології. *Право України*. 1998. № 4. С. 56–57.
2. Артикуца Н. В. Основи вчення про юридичний термін і юридичну термінологію. 7 с. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2457>
3. Вербенец М. Б. Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 280 с.
4. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001.
5. Колесниченко Н., Яцишин Н. Калькування як один із важливих прийомів перекладу юридичних термінів. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*. Helsinki, Finland, 2023. С. 132–134. June 30. URL : <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1067>
6. Шеремета Н. Правнича термінологія української мови та процеси її творення. URL : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/22791/1/28-120-123.pdf>
7. Шестакова С. О. До питання становлення української юридичної термінології. *The scientific heritage*. 2019. № 33. С. 30–34.
8. Яцишин Н. П. Юридична термінологія як спеціалізована система правових понять. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2 (2). С. 99–103. URL : <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/51296>

REFERENCES

1. Artykutsa, N. (1998). Problemy i perspektyvy vyvchennia yurydychnoi terminolohii [Problems and prospects of studying legal terminology]. *Pravo Ukrainy*. No 4. 56–57 [in Ukrainian].
2. Artykutsa, N. V. (n.d.). Osnovy vchennia pro yurydychnyi termin i yurydychnu terminolohiiu [Fundamentals of the doctrine of legal term and legal terminology]. 7 p. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2457> [in Ukrainian].
3. Verbents, M. B. (2004). Yurydychna terminolohiia ukrainskoi movy: istoriia stanovlennia i funktsionuvannia [Ukrainian legal terminology: history of formation and functioning]. (PhD thesis). Taras Shevchenko National University of Kyiv. 280 p. [in Ukrainian].
4. Yermolenko, S. Ya. (2001). Ukrainska mova. Korotkyi tlumachnyi slovnyk lnhvistychnykh terminiv [Ukrainian language. Concise explanatory dictionary of linguistic terms]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
5. Kolesnychenko, N., & Yatsyshyn, N. (2023). Kalkuvannia yak odyin iz vazhlyvykh pryiomiv perekladu yurydychnykh terminiv [Calquing as one of the important techniques of translating legal terms]. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*. Helsinki, Finland. 132–134. June 30. URL : <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1067> [in Ukrainian].
6. Sheremeta, N. (n.d.). Pravnycha terminolohiia ukrainskoi movy ta protsesy yii tvorennia [Ukrainian legal terminology and processes of its creation]. URL : <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/22791/1/28-120-123.pdf> [in Ukrainian].
7. Shestakova, S. O. (2019). Do pytannia stanovlennia ukrainskoi yurydychnoi terminolohii [On the issue of formation of Ukrainian legal terminology]. *The scientific heritage*. No 33. 30–34 [in Ukrainian].
8. Yatsyshyn, N. P. (2013). Yurydychna terminolohiia yak spetsializovana systema pravovykh poniat [Legal terminology as a specialized system of legal concepts]. *Terminolohichniy visnyk*. Vol. 2 (2). 99–103. URL : <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/51296> [in Ukrainian].

O. V. Movchan. LEGAL TERMINOLOGY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article explores Ukrainian legal terminology as a specific layer of the national language shaped by the history of law, statehood, and scholarly thought. The origins of legal vocabulary are traced from customary law and the monuments of Kyivan Rus' to modern codification practices. Special attention is given to the development of legal lexicography after Ukraine's independence, when the need for normalization, systematization, and elimination of Russian loanwords became especially urgent. The study analyzes the main mechanisms of term formation, including terminologization, word-formation resources of the Ukrainian language, borrowing, and calquing. Current trends are highlighted, such as the influence of globalization, integration into the European legal space, and digitalization, which introduce new concepts like "cybersecurity", "digitalization of law" and "blockchain". Key challenges are identified, including polysemy of terms, excessive borrowings, and the necessity of harmonization with international standards. It is concluded that Ukrainian legal terminology preserves its historical continuity while adapting to modern conditions, thus strengthening national legal culture and identity.

Keywords: term formation, legal terminology, derussification, terminography, standardization.